VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-93
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Azərbaycan Xanlıqlarının Tarixçəsi
1-ci Bölüm: Quzey Azərbaycan Xanlıqları

Efe BALKAN [1]

Xülasə:
Bu məqalə, Azərbaycan xanlıqlarının formalaşması, siyasi quruluşu, bir-biri ilə və qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında geniş bir tədqiqat təqdim edir. Tədqiqat XVIII əsrin ortalarından etibarən Qarabağ, Gəncə, Bakı, Şəki, Şirvan, Quba, Naxçıvan, Talış, Lənkəran, İrəvan, Ərdəbil, Qaradağ, Makı, Təbriz, Xoy, Marağa, Urmiya və Sərab xanlıqlarının meydana çıxma proseslərini tarixi kontekst çərçivəsində araşdıraraq, bu siyasi qurumların Azərbaycan tarixində oynadığı rolu izah edir.

Xanlıqların yaranma dövründə bölgənin sosial, iqtisadi və mədəni quruluşu ətraflı şəkildə təhlil edilmiş, xüsusilə Səfəvi və Əfşar irsinin bu yeni siyasi formalaşmalar üzərindəki təsiri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tədqiqatda xanlıqların daxili idarəetmə sistemi, vergi mexanizmləri, ordu quruluşu və yerli bəylərlə münasibətləri ümumi şəkildə incələnmişdir.

Bununla yanaşı, xanlıqlar arasındakı rəqabətin, xarici müdaxilələrin və xüsusilə Rusiya ilə İran arasında gedən güc mübarizəsinin Azərbaycan torpaqlarının taleyini necə formalaşdırdığı xronoloji ardıcıllıqla izah olunmuşdur. Tədqiqatın sonrakı bölmələrində Rusiya işğallarının başlanması ilə xanlıqların bir-bir süquta uğraması prosesi, bağlanan müqavilələr və bu mərhələdə Azərbaycan xalqının müqavimət hərəkatları geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xanlıqları, Quzey Azərbaycan, Güney Azərbaycan, İran, Osmanlı, Rusiya

1 Ankara Universiteti, Çağdaş Türk Ləhcələri və ədəbiyyatları Bölümü ilə Dilçilik Bölümü tələbəsi, E-poçt: efebalkan.au@gmail.com; ORKİD: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Azerbaycan Hanlıklarının Tarihçesi I. Bölüm: Kuzey Azerbaycan Hanlıkları

Efe BALKAN [1]

Özet:

Bu makale, Azerbaycan hanlıklarının oluşumu, siyasi yapısı, birbirleriyle ve komşu devletlerle olan ilişkileri üzerine kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Çalışma, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Karabağ, Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Guba, Nahçıvan, Talış, Lenkeran, Revan, Erdebil, Karadağ, Maku, Tebriz, Hoy, Maraga, Urmiye, Serab hanlıklarının ortaya çıkış süreçlerini tarihsel bir bağlam içinde ele alarak, bu siyasi birimlerin Azerbaycan tarihinde oynadığı rolü açıklamaktadır. Hanlıkların kuruluş döneminde bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ayrıntılı biçimde değerlendirilmiş, özellikle Safevî ve Afşar mirasının bu yeni siyasi yapılanmalar üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışmada, hanlıkların iç idare düzenleri, vergi sistemleri, ordu yapıları ve yerel beylerle olan ilişkileri genel olarak incelenmiştir. Bununla birlikte, hanlıklar arasındaki rekabetin, dış müdahalelerin ve özellikle Rusya ile İran arasındaki güç mücadelesinin Azerbaycan topraklarının kaderini nasıl şekillendirdiği kronolojik bir seyir içinde açıklanmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Rus işgallerinin başlamasıyla hanlıkların birer birer ortadan kalkma süreci, yapılan antlaşmalar ve bu süreçte Azerbaycan halkının direniş hareketleri ele alınmıştır.

Anahtar sözler: Azerbaycan Hanlıkları, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan, İran, Osmanlı, Rusya

1 Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ile Dilbilim Bölümü öğrencisi . E-posta: efebalkan.au@gmail.com; ORCID: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

The History of the Azerbaijani Khanates
Chapter I: The Khanates of Northern Azerbaijan

Efe BALKAN [1]

Abstract:

This article presents a comprehensive examination of the formation of the Azerbaijani khanates, their political structures, and their relations with one another and with neighboring states. The study addresses, within a historical framework, the emergence of the Karabakh, Ganja, Baku, Shaki, Shirvan, Guba, Nakhchivan, Talysh, Lankaran, Revan, Ardabil, Karadag, Maku, Tabriz, Hoy, Maragha, Urmia, and Sarab khanates from the mid-eighteenth century onward, and explains the role these political entities played in the history of Azerbaijan.

The social, economic, and cultural structure of the region during the formative period of the khanates is examined in detail, with particular emphasis on the influence of the Safavid and Afshar legacies on these new political formations. The study also provides a general analysis of the khanates' internal administrative systems, taxation structures, military organization, and their relations with local beys.

Furthermore, the rivalry among the khanates, external interventions, and especially the power struggle between Russia and Iran are discussed in chronological order in order to demonstrate how they shaped the fate of Azerbaijani territories. In the later sections, the gradual dissolution of the khanates following the onset of Russian occupations, the treaties concluded during this period, and the resistance movements of the Azerbaijani people are examined.

Keywords: The Azerbaijani Khanates, Northern Azerbaijan, Southern Azerbaijan, Iran, the Ottoman Empire, Russia

[1] A student of the Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures and the Department of Linguistics at Ankara University; Email: efebalkan.au@gmail.com
ORCID: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تاریخچه خان‌نشین‌های آذربایجان
بخش 1: خان‌نشین‌های آذربایجان شمالی

افه بالکان [I]

چکیده:

این مقاله بررسی جامعی از شکل‌گیری خان‌نشین‌های آذربایجان، ساختار سیاسی آن‌ها و روابطشان با یکدیگر و با دولت‌های همسایه ارائه می‌دهد. این پژوهش با رویکردی تاریخی، روند پیدایش خان‌نشین‌های قره‌باغ، گنجه، باکو، شکی، شروان، قوبا، نخجوان، تالش، لنکران، ایروان، اردبیل، قره‌داغ، ماکو، تبریز، خوی، مراغه، ارومیه و سراب را از اواسط سده هجدهم به بعد بررسی کرده و نقش این واحدهای سیاسی را در تاریخ آذربایجان تبیین می‌کند.

در دوره تأسیس خان‌نشین‌ها، ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی منطقه به‌صورت مفصل ارزیابی شده و به‌ویژه بر تأثیر میراث صفوی و افشاری بر این شکل‌گیری‌های سیاسی جدید تأکید گردیده است. در این مطالعه، نظام اداری داخلی، ساختار مالیاتی، سازمان نظامی و روابط خان‌نشین‌ها با بیگ‌های محلی به‌طور کلی بررسی شده است.

همچنین رقابت میان خان‌نشین‌ها، مداخلات خارجی و به‌ویژه کشمکش قدرت میان روسیه و ایران و تأثیر آن بر سرنوشت سرزمین‌های آذربایجان در چارچوبی زمانی تبیین شده است. در بخش‌های پایانی پژوهش، روند زوال تدریجی خان‌نشین‌ها با آغاز اشغال‌های روسیه، معاهدات منعقدشده در این دوره و نیز جنبش‌های مقاومت مردم آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها:
خان‌نشین‌های آذربایجان، آذربایجان شمالی، آذربایجان جنوبی، ایران، عثمانی روسیه.

[I] دانشجوی گروه لهجه‌ها و ادبیات‌های معاصر ترکی و گروه زبانشناسی دانشگاه آنکارا؛
ایمیل: efebalkan.au@gmail.com؛ اورسید: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

آذربایجان خانلیقلاری‌نین قیسا تاریخی
1-جی بؤلوم: قوزئی آذربایجان خانلیقلاری

گیریش

۱۸-جی یوزایلین اورتالاری، آذربایجان تورپاقلاریندا درین سیاسی دؤنوشوملرین یاشاندیغی بیر دؤنم اولموشدور. صفوی دؤلتی‌نین مرکزی اوتوریته‌سی‌نین ضعیفله‌مه‌سی و آردیندان افشار ایله زند خاندانلیقلاری‌نین قیسا عؤمورلو یؤنه‌تیملری، بؤلگه‌ده اوزون سوره‌جک بیر سیاسی پارچالانما و یئرلی بگلیکلرین اؤنه چیخدیغی بیر سوره‌جی برابرینده گتیرمیشدیر.

بو سورجده آذربایجان جوغرافیاسیندا قاراباغ، گنجه، باکی، شکی، شیروان، قوبا، ناخچیوان، لنکران و ایروان کیمی قوزئی آذربایجان ایله اردبیل، قاراداغ، ماکی، تبریز، خوی، مراغا و سراب کیمی گونئی آذربایجان‌دا یاری باغیمسیز ماهیته‌کی خانلیقلار اورتایا چیخمیشدیر. بو خانلیقلار، مرکزی امپراتورلوق سیستمی‌نین چؤکمه‌سی ایله اورتایا چیخان اوتوریته بوشلوغونو دولدورماق و یئرلی گوجو قورومساللاشدیرماق آماجی ایله تشکول ائتمیش سیاسی بیریملردیر.

هر خانلیق، اؤز اداری هییئرارشیسینی (سلسله مراتیبینی)، وئرگی سیستمینی و عسگری تشکیلاتینی اولوشدورموش؛ یئرلی گله‌نکلرله صفوی میراثیندان دئور آلینان اداری عنصورلری بیرلشدیره‌رک اؤزونه مخصوص یؤنه‌تیم مودللری گلیشدیرمیشدیر. خانلیقلار آراسینداکی اتفاقلارین ضعیف و گئچیجی نیته‌لیکده (ماهیته) اولماسی، آذربایجان تورپاقلارینی دیش مداخله‌لره آچیق حالا گتیرمیشدیر.

بو دؤنمین سیاسی پانوراماسی، روسیه و ایران (قاجار) امپراتورلوقلاری‌نین قافقاز اوزرینده‌کی حاکیمیت مجادیله‌سی ایله شکیللنمیشدیر. هر ایکی گوج ده، استراتژیک قونومو و قایناقلاری ایله اؤنه چیخان آذربایجان جوغرافیاسیندا ائتکینلیک قورماق ایسته‌میشدیر. دولاییسی ایله ۱۸-جی یوز ایلین سونلاریندان اعتیباراً خانلیقلار، یالنیز بیر-بیری ایله دئییل، عینی زاماندا بو ایکی بؤیوک گوج آراسیندا دنگه سیاستلری یوروتمک زوروندا قالمیشلار. خانلیقلارین قارشیلیقلی رقابتی و دیش گوجلرله قورولان

گئچیجی اتفاقلار، بؤلگه‌ده‌کی سیاسی استقراری ضعیفلتمیش و ۱۹-جو یوز ایلین باشلاریندا روسیانین بؤلگه‌یه یؤنه‌لیک مداخله‌لری‌نین اؤنونو آچمیشدیر.

بوتون بو سیاسی گلیشمه‌لرله یاناشی، خانلیقلار دؤنمی آذربایجان‌ین کولتورل و اقتصادی تاریخینده ده بلیرله‌ییجی بیر آشامادیر. شوشا، گنجه و باکی کیمی شهرلر، تجارتین، صنعتکارلیق و کولتورل حیاتین مرکزی حالینا گلمیشدیر.

۱. آذربایجان خانلیقلاری

۱. ۱. قوزئی آذربایجان خانلیقلاری

۱.۱.۱. ایروان خانلیغی

ایروان، قافقازین اؤنملی بیر شهری و صفوی دؤنمینده چوخورسعد ولایتی‌نین مرکزی ایدی. شهرین قورولوشو، ۱۶-جی یوز ایلین باشلاریندا، بیرینجی شاه اسماعیل صفوی‌نین امری ایله تیکیلن عسگری قالا ایله باشلار. عثمانلی قایناقلاریندا «ایران و توران مملکتلری‌نین اوزونون سویو» کیمی غرور وئریجی ایفاده‌لرله آدی چکیلن روان، آذربایجان‌ین سینیرینda استراتژیک بیر قونومدا اولماسی سببی ایله دایما سیاسی و عسگری چاتیشمالارین اوداق نقطه‌سی اولموشدور.

بو دوروم، اؤزللیکله عثمانلی-صفوی ساواشلاری سیراسیندا شهرین سیخ-سیخ ال دگیشدیرمه‌سینه نه‌دن اولموشدور. اؤرنگین، ۱۵۸۳-ده فرهاد پاشانین امری آلتیندا عثمانلی طرفیندن فتح ائدیلن شهر، ۱۶۰۴-ده بیرینجی شاه عباس طرفیندن گئری آلینمیشدیر. شهرین تاریخینده دؤنوم نقطه‌لرینden بیری، ۱۶۳۵-ده دؤردونجو سلطان مرادین یؤنتدیگی روان سفری ایله گرچکلشن فتحدیر؛ آنجاق ۱۶۳۹-داکی قصر شیرین آندلاشماسی ایله صفویلره بوراخیلمیشدیر.

۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا عثمانلی تکرار یؤنئتیمی اله آلمیش، ۱۷۲۸ تاریخلی تحریر دفترلری ایسه شهر اهالیسی‌نین بؤیوک چوخونلوغونون مسلمان تورکلردن (۴۲۸ مسلمان وئرگی اؤده‌ییجیسی) اولوشدوغونو، خریستیان (۲۴۴ گبران) نفوسون دا بولوندوغونو گؤسترمیشدیر. شهر، ۱۷۳۵-ده نادر خان طرفیندن صفوی کونترولونا گئچمیشدیر. اولیا چلبی، ۱۷-جی یوزایلده‌کی زیارتینده روان‌ی معمور بیر شهر اولاراق تعریف ائتمیش، قالاسی‌نین، خان سارایی‌نین، مسجیدلری‌نین و بازارلاری‌نین اطرافلی تصویرلرینی سونموشدور. (حسین، ۲۰۱۵: ۶۹۰-۶۹۵)

ایروان خانلیغی‌نین سیاسی وارلیغی، قاباجا ۱۸-جی یوز ایلین اورتالاریندا (۱۷۴۷ جیواریندا) نادر شاه امپراتورلوغونون داغیلماسی ایله باشلایان و ۱۸۲۸-ده‌کی روس اشغالینا قدر سورن یاخلاشیق ۸۰ ایللیک بیر دؤنمی احاطه ائدر. خانلیق، آذربایجان‌ین قاجارلار سؤلاله‌سینه منسوب خانلار طرفیندن یؤنه‌تیلمیشدیر و اؤزللیکله قافقازین ژئوپولیتیک اؤنمیندن دولایی سورکلی اولاراق عثمانلی، قاجارلار ایرانی و چارلیق روسیه‌سی کیمی بؤیوک گوجلرین چیخار چاتیشمالاری‌نین تام مرکزینده یئر آلمیشدیر. (ممدووا، ۲۰۱۷: ۲۷-۳۲) آیریجا بو بؤلگه «آذربایجان‌ین گؤزو» اولاراق

آدلاندیریلمیشدیر. (قارایف، ۲۰۱۶: ۳۰۸)

بو استراتژیک قونوم، خانلیغین سیاسی گؤنده‌لیگی سورکلی اولاراق عسگری ساوونما و نفوس پولیتیکالاری اوزرینه قورماغا زورلامیشدیر. ایروان خانلاری، خانلیغی آیاقدا توتماق اوچون سون درجه باشاریلی بیر نفوس سیاستی ایزله‌میشدیر.

بو سیاست، هم دوشمن سالدیریلاری سونوجو کؤچ ائدن نفوسو گئری گتیرمه‌یی، هم ده قونشو خانلیقلاردان گلنلری وئرگی معافیتی کیمی تشویقلرله اؤز تورپاقلارینا یئرلشدیرمه‌یی آماجلامیشدیر. آماج، خانلیغین عسگری گوجونو آرتیرماق و وئرگی تابانینی گنیشلتمکدی. ایروان خانلیغی‌نین سون لیدری حسینقولو خان قاجارین بو آلاندا گؤستردیگی باشاری، خانلیق نفوسونون معیشت دورومالاری ایله اؤزونون ایلگیلنمه‌سی و آفت زامانلارینداوئرگیلری آزالتماسی کیمی اویقولامالارلا دستکلنمیشدیر.

آنجاق خانلیغین باغیمسیزلیغی، ۱۹-جو یوز ایلین باشلارینداناعتباراً آرتان روس یاییلماجیلیغی ایله بؤیوک بیر تهلوکه‌یه گیرمیشدیر. ۱۸۲۵ ایلینده بیرینجی چار الکساندرین اؤلومونو و دکابریست عصیانی‌نین باشلاماسینی فرصت بیلن ایران شاهزاده‌سی عباس میرزا ۱۸۲۶ ایلینده قارشی سالدیریا گئچمیشدیر. عسگری عملیاتلار سونوجوندا گولوستان آندلاشماسی ایله چارلیق روسیه‌یه الحاق ائدیلن قوزئی آذربایجان تورپاقلاری یئنیدن قاجار دؤلتی‌نین کونترولونا گئچمیشدی. روس اشغال گوجلری، ۱۸۲۶-دان اعتباراً خانلیق تورپاقلارینداییوغون عسگری عملیاتلار یوروتموش؛ خانلیق، اؤزللیکله حسینقولو خان‌ین دیرنیشی ایله قارشیلاشمیشدیر. (مصطفی‌یف، ۲۰۱۵: ۷۸) روس اشغالی سیراسیندا، ارمنیلرین قالا ساوونماسی کیمی حساس قونولاردا روسلارلا ایش بیرلیگی یاپماسی، خانلیغین ساوونماسینی ضعیفله‌دن عنصورلردن بیری اولموشدور. خانلیق، ۱ اوکتوبر ۱۸۲۷-ده روسیا طرفیندن اشغال ائدیله‌رک سیاسی وارلیغینی ایتیرمیش و ۱۸۲۸ ایلینده بیرینجی چار نیکولانین فرمانی ایله «ارمنی ولایتی» آدی آلتیندا یئنی بیر اداری بیریمه دؤنوشدورولموشدور. (علی‌یف و حسنوف، ۲۰۰۷: ۵۶-۵۸)

دیل فرقلی‌لیگی‌نین سمبولیک ایشله‌وی هم اتنیک قروپلاری بیر- بیریندن فرقلی قیلان، هم ده اتنیک قروپلارین دایانیشما دویغوسونو ساغلایان ان اؤنملی عنصورلاردان ساییلماقدادیر. اگر بوگون تراختور طرفدارلارینی بیر-بیرینه باغلایان عنصور تورک دیلی ایسه، «بیز» بیلینجینی یارادان عنصور دا دیللری‌نین عینی اولماسی‌دیر.

بو اشغالین آردیندان، خانلیغین سیاسی طالعینی بلیرله‌ین ان اؤنملی سورچ، دموقرافیک یاپی‌نین زورلا دگیشدیریلمه‌سی اولموشدور. روس چارلیغی، تورکمنچای (۱۸۲۸) و ادیرنه (۱۸۲۹) آندلاشمالاری‌نین اونلارا وئردیگی یئتکینی قوللاناراق، قاجار و عثمانلی امپراتورلوغو تورپاقلارینداییاشایان اون مینلرجه ارمنی‌نی قوزئی آذربایجان تورپاقلارینا، اؤزللیکله ده اسکی ایروان خانلیغی‌نین ان وئریملی بؤلگه‌لرینه یئرلشدیرمیشدیر.

بو کوتله‌سل کؤچ، روسیانین بیرینجی پترو دؤنمیندن بری تعقیب ائتدیگی بؤلگه‌نی خریستیانلاشدیرما و ارمنیستان دؤلتینی قورما پلانی‌نین بیر آددیمی اولاراق گؤرولموشدور.

بو بیلینچلی یئرلشدیرمه سیاستی، روس باسقیسی و ترورو ایله بیرلیکده، خانلیغین مسلمان (آذربایجان تورکو) نفوسونون بؤیوک بیر قیسمی‌نین قتل ائدیلمه‌سینه و یا قونشو دؤلتلره (ایران و عثمانلی) کؤچ ائتمک زوروندا بوراخیلماسینا یول آچمیشدیر. قیسا سوره‌ده، ۱۸۲۶-دا یوزده ۷۶ اولان آذربایجان تورکو اورانی ۱۸۲۹-دا یوزده ۴۳.۲-یه ائنرکن، ارمنی نفوسونون اورانی یوزده ۲۴-دن یوزده ۵۶.۵-ه یوکسلمیشدیر. بو سورچ، ۱۹-جو یوز ایل بویونجا داوام ائتمیش و خانلیغین اسکی تورک کیملیگی‌نین یئرینی ارمنی چوخونلوغونا بوراخما سورجینی باشلاتمیشدیر. (ممدووا، ۲۰۱۷: ۲۷-۳۶)

۱. ۱. ۲. قاراباغ خانلیغی

قاراباغ، تاریخ بویونجا اسکی روما و یونانلیلارین آلبانیا، عربلرین ایسه آران دئدیگی، گنجه و قاراباغی ایچینه آلان داغلیق بیر بؤلگه‌دیر. سینیرلاری آراز و کور چایلاری، گوران چایی و قاراباغ داغلاری ایله چئوریلی‌دیر. روما، ساسانی و بیزانس حاکیمیتیندن سونرا حضرت عثمان زامانیندا مسلمانلار طرفیندن فتح ائدیلمیش و ۱۱-جی یوز ایلده بؤیوک سلجوقلولارلا بیرلیکده تورک حاکیمیتینه گیرمیشدیر. بؤلگه سیراسی ایله عراق سلجوقلولاری، ایلدنیزلیلر، ائلخانلیلار، تیمورلولار، آق‌قویونلولار و صفویلرین اداره‌سینه گئچمیشدیر. عثمانلیلار، ۱۵۷۸ عثمانلی-صفوی ساواشی سیراسیندا بؤلگه‌نی دوغرودان اداره ائتمیش، ۱۵۹۳ تاریخلی یازیلاردا «ولایت گنجه قاراباغ» اولاراق گئچمیشدیر. (آیدین، ۲۰۱۷: ۳۶۷-۳۶۸)

۱۷۲۳-ده عثمانلیلارین قاراباغی آلماسی ایله باشلایان سورجده، پناه‌علی آغا ساریجاه-جوانشیر، عایله‌سی ایله آرازی گئچه‌رک بؤلگه‌دن آیریلیر. نادر شاه‌ین خیدمتینه گیرن پناه‌علی آغا، بؤیوک قارداشی فضل‌علی بیگ‌ین سارای چکیشمه‌لری سونوجو اؤلدورولمه‌سی‌نین آردیندان اونون یئرینه «بگ» عنوانی ایله تعیین ائدیلر. نادر شاه، قاراباغین جوانشیر، اوتوز ایکی و کبیرلی اویماقلارینی خوراسانا سورگون ائتسه ده، پناه‌علی بگ ۱۷۴۵-ده گئری دؤنر و قاچاق حیاتی یاشایار.

۱۷۴۷-ده نادر شاه‌ین اؤلدورولمه‌سی‌نین آردیندان پناه‌علی بگ، خوراسان‌دان دؤنن عشیرتلرینی اطرافیندا توپلایاراق گوجلنیر و تبریز بگلربیگی امیرارسلان خان طرفیندن اؤنجه «سلطان»، سونرا «خان» عنوانی وئریله‌رک قاراباغ خانلیغی‌نین باغیمسیزلیغینی اعلان ائدیر. خانلیغین ایلک پایتختی اولاراق بایات قالاسینی تیکر، آنجاق ایچ دوشمنلری و خمسه ملیکلری ایله مجادله ائتمک اوچون پایتختی داها ساوونمایا ال‌وئریشلی اولان شاه‌بولاغی‌نا (ترنکؤت) داشییار. پناه‌علی خان، خمسه ملیکلریندن واراندا ملیکی شاه‌نظره دستک وئره‌رک باشقا ملیکلری اؤز آرالاریندا چاتیشدیرماغی آماجلایان دیپلوماتیک بیر یول ایزله‌یر. (مصطفی‌یف، ۲۰۰۹: ۲۸-۳۰)

داها سونرا پناه‌علی خان، آهیستاباغ حاکیمی محمدحسن خان قوونلو- قاجارین تهدیدی اوزرینه واراندا ملیکی شاه‌نظرین توصیه‌سی و رهبرلیگی ایله شوشا قالاسی‌نین (پناه‌آباد) تمللرینی ۱۷۵۴-ده آتار. شوشا، دوغال سارپ قایالیقلارلا چئوریلی، ساوونماسی گوجلو بیر قونومدا قورولور. پناه‌علی خان، ایچ دوشمنلری قیردیقدان سونرا خانلیغین تورپاقلارینی گنیشلتمیش؛ مهری، چولوندور، تاتئو، سیسیان، برگوشاد و قاپان ماحاللارینی قاراباغا قاتمیشدیر. ۱۷۵۷-ده محمدحسن خان‌ین شوشایا یوروشونو پوسگوردور. ۱۷۵۹-دا اورمیه حاکیمی فتحعلی خان افشارین قوشاتماسینا (محاصره) قارشی قویابیلمه‌ییجه اوغلو ابراهیم‌خلیل آقانی اسیر وئره‌رک آنلاشما یاپماق زوروندا قالیر.

آنجاق ۱۷۶۰-دا کریم خان زندین چاغریسی ایله فتحعلی خانا قارشی ساواشا قاتیلیر و فتحعلی خانی اسیر آلیر. پناه‌علی خان، کریم خان طرفیندن شیرازا گؤتورولور و ۱۷۶۳-ده اورادا وفات ائدیر. وصیتی اوزرینه آغداما گتیریله‌رک دفن ائدیلر.

پناه‌علی خان‌ین بؤیوک اوغلو ابراهیم‌خلیل خان، اسارتدن قورتولوب قاراباغا دؤنر و قارداشی مهرعلی خان ایله گیردیگی خانلیق مجادله‌سینی قازاناراق ۱۷۶۳-ده تاختا چیخار. قیسا سوره‌ده گوجله‌نن ابراهیم‌خلیل خان، قونشو خانلیقلارلا چکیشیر؛ داغیستان، اردبیل و مشکین خانلیقلاری ایله قوهوملوق قوراراق شاهسئونلرین دستگینی آلار. ایران‌دا گوجله‌نن آغا محمد خان قاجارا قارشی باشلانغیجدا اسیرلر وئرسه ده، خانین آرتان طلبلرینه بویون اگمه‌یی رد ائده‌رک ساواشا حاضیرلانار. ۱۷۹۵ و ۱۷۹۷-ده‌کی قاجار سالدیریلارینا قارشی شوشا قالاسی‌نی باشاری ایله ساوونار.

۱۷۹۶-دا روسیا ایله تماسا گئچه‌رک ایکینجی چار کاترینایا اطاعتینی بیلدیرر. آغا محمد شاه‌ین ۱۷۹۷-ده اؤلدورولمه‌سی اوزرینه خانلیغینا گئری دؤنر و یئنی ایران شاهی فتحعلی شاها اوغلو و قیزینی اسیر وئره‌رک باغلیلیغینی بیلدیرر. آنجاق روسلارین قافقازداکی گوجونون آرتماسی ایله ۱۸۰۵-ده کورکچای آندلاشماسی ایله روسیایا تابع اولار. فتحعلی شاهین تهدیدی و روسلارین شبهه‌لری اوزرینه، ۱۸۰۶-دا روس عسگرلری طرفیندن عایله‌سی و یاخینلاری ایله بیرلیکده قتل ائدیلر.

(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ ،شنبه https://portal.azertag.az/az/node/22429)

ابراهیم‌خلیل خان‌ین اؤلدورولمه‌سیندن سونرا، کیچیک اوغلو مهدی‌قولو خان تاختا چیخار. آنجاق قاراباغ بگلری‌نین بیر قیسمی‌نین ایرانا کؤچ ائتمه‌سی و روس کوموتانلاری‌نین خانلیغین ایشلرینه قاریشماسی ایله یؤنه‌تیمی زورلاشار. مهدی‌قولو خان، روسلارین قیسیتلامالارینا دایانابیلمه‌یه‌رک ۱۸۲۲-ده ایرانا قاچار و قاراباغ خانلیغی لغو ائدیله‌رک یئرینه روس عسگری-اداری کوموتانلیغی قورولار. مهدی‌قولو خان، ۱۸۲۷-ده قاراباغا دؤنه‌رک تورپاقلارینی گئری آلماق اوچون مجادله ائتسه ده، قاراباغ‌ین سون خانی اولاراق ۱۸۴۵-ده وفات ائدر.

(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ ،شنبه https://ens.az/az/qarabag-xanligi)

قاراباغ تاریخچیلری، شوشانین قورولوشونو استراتژیک بیر گرگلیلیک و پناه‌علی خان‌ین اؤن‌گؤروسو اولاراق وورقولاماقدا و شهرین دوغال ساوونما اؤزللیکلرینی اؤن پلانا چیخارماقادادیر. (امراهوف، چینگیز اوغلو و حسنوف، ۲۰۰۸: ۸۷-۶۴)

۱. ۱. ۳. قوبا خانلیغی

قوبا، آذربایجان‌دا، باکی‌نین قوزئی‌باتیسیندا و خزر دنیزینه ۴۵ کیلومتر مسافه‌ده، باش‌قافقاز داغلاری‌نین اتکلرینده یئر آلان تاریخی بیر شهردیر. آدی‌نین «توربه» آنلامینا گلن «قوببه» کلمه‌سیندن گلدیگی دوشونولمکده‌دیر و ساسانی شاهی قوبات (قوباد) ایله علاقه‌لندیرمه فرضیه‌سی ضعیفدیر. آدی‌نین، اولیا چلبی‌نین ده بحث ائتدیگی خضر زنده زیارتگاهی و یاری ییخیلمیش کروانسارای ایله باغلی اولدوغو احتمالی داها گوجلودور. عثمانلی بلگه‌لری، قوبانین ۱۶-جی عصرده دربند ایالتینه باغلی بیر بؤلگه اولدوغونو گؤسترمکده‌دیر.

شهرلشمه پروسه‌سی، ۱۶-جی عصرین سونوندا اطرافی‌نین سورلا چئوریلمه‌سی ایله سرعتلندی. قاراقایتاق و قاجار کؤکنلی حسین خان، ۱۷-جی عصرین سونلاریندا بؤلگه‌نین اداره‌سینی اله آلاراق صفوی دؤلتینه باغلی قوبا خانلیغینی قورموشدور. آنجاق، خان عایله‌سی‌نین امامیه شیعه‌سینه باغلی اولماسی و خالقین چوخونلوغونون حنفی مذهبینی منیمسه‌مه‌سی، قونشو داغیستان‌داکی شافعی چوخونلوقلا بیرلشینجه بؤلگه‌ده مذهبی و سیاسی چاتیشمالارین تملینی اولوشدورموشدور. ۱-جی پترونون ایران سفری و عثمانلی عسگری حرکتلری ایله حاجی داود و لزگی سورهای اؤندرلیگینده‌کی عصیانلار سیراسیندا قوبا خانلیغی اراضیسی بؤیوک تخریبات گؤرموشدور. ۱۷۳۵-۱۷۳۴-ده نادر شاه و لزگی حرکتلری طرفیندن تخریب ائدیلن قوبایا، خانلیق مرکزی خودات قالاسی‌نین ییخیلماسی اوزرینه کؤچورولموشدور. سلطان احمد خان‌ین اوغلو حسین علی خان، ایران و روسیا طرفیندن قوبا حاکیمی اولاراق تانینمیشدیر. (علی‌یف، ۲۰۰۲: ۲۹۷-۲۹۸)

۱۸-جی یوز ایلین ایکینجی یاریسیندا آذربایجان‌داکی خانلیقلار دؤنمینده، قاراباغ و شاماخی خانلیقلاری ایله بیرلیکده بؤلگه‌نین ان گوجلو دؤلتلریندن بیری اولان قوبا خانلیغی، خصوصیله فتحعلی خان (۱۷۵۸-۱۷۸۹) دؤنمینده ذیرویه اولاشمیشدیر. فتحعلی خان، آذربایجان تورپاقلارینی تک بیر مرکزی دؤلت آلتیندا بیرلشدیرمه سیاستی‌نین ان واجیب تمثیلچیسی ایدی. (افندی‌یوا، ۲۰۲۵: ۲۷۰-۲۷۱) قوبا خانلیغی‌نین تملی، اصلا ۱۷-جی یوز ایلین سونلاریندا، صفوی دؤلتینه باغلی بؤیوک بیر ارثی فئودال مولک اولاراق حسین خان طرفیندن آتیلمیشدیر. خانلیق، بو دؤنمده سالیان‌ی دا قاپساماقدا ایدی. ۱۷۴۷-ده صفوی حؤکمداری نادر شاه‌ین اؤلومونون آردیندان مرکزی اوتوریته بوشلوغوندا قوبالی حسین‌علی خان اؤزونو مستقیل حؤکمدار اعلان ائتدی. (قولی‌یف، ۲۰۱۳: ۱۰۹-۱۱۰)

خانلیق، اصل گوجونه و شؤهرتینه ۱۷۵۸-ده تاختا چیخان اوغلو فتحعلی خان دؤنمینده چاتدی. فتحعلی خان، آذربایجان تورپاقلارینی تک بیر مرکزی دؤلت آلتیندا بیرلشدیرمه

دوشونجه‌سینی منیمسه‌ین بؤیوک بیر دؤلت آدامی ایدی. بو آماچلا آپاردیغی سیاست سونوجوندا دربند و شاماخی خانلیقلارینی آردی-آردینا اؤزونه تابع قیلدی. آیریجا باکی و جاواد خانلیقلاری ایله تاباساران دا باریش یولویلا فتحعلی خانین اوستون اوتوریته‌سینی قبول ائتدی. فرقلی دؤنملرده لنکران و شکی خانلیقلاری دا قوبا خانلیغینا باغیملی حالا گلدی. بئله‌جه، بوتون قوزئی‌دوغو آذربایجان، گئجیجی بیر سوره اوچون ده اولسا، فتحعلی خان‌ین اداره‌سی آلتیندا بیرلشمیش اولدو.

فتحعلی خان‌ین ۱۷۸۹-دا وفات ائتمه‌سی ایله خلفلری، قورولان بو بیرلیگی قورویابیلمه‌دیلر. خانلیق سرعتله ضعیفله‌یه‌رک پارچالارنما سوره‌جینه گیردی. بؤلگه‌سل گوجلرین و بؤیوک امپراتورلوقلارین چاتیشما آلانی حالینا گلن قوبا خانلیغی، روسیانین قافقازداکی ایره‌لیله‌ییشینه قارشی قویابیلمه‌دی. روسیا، ۱۸۰۶ ایلینده قوبا خانلیغینی اشغال ائتدی و ۱۸۱۰-دا تماماً لغو ائده‌رک اؤز ایالتینه دؤنوشدوردو. خانلیغین روسیا طرفیندن الحاقی، ۱۸۲۸ تاریخلی تورکمنچای آنلاشماسی ایله ایران طرفیندن ده رسماً تانینمیشدیر.

(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ \شنبه https://www.tarixinstitutu.az/maps/60)

۱. ۱. ۴. گنجه خانلیغی

گنجه، باکی‌نین ۳۶۳ کیلومتر باتیسیندا، کیچیک قافقاز داغلاری‌نین قوزئی‌دوغو اتکلرینده، گنجه‌چای قیراغیندا یئر آلان و آذربایجان‌ین اسکی شهرلریندن بیری‌دیر. قورولوشو کسین اولماسا دا 8-6-جی یوز ایللره دایاندیغی دوشونولمکده‌دیر.

وئریملی آران بؤلگه‌سینده یئر آلان گنجه، ۷-جی عصردن اعتیباراً خزرلر و عربلر آراسیندا ساواشلارا صحنه اولدو. ۹۴۴-۹۴3-ده روسلارین بردع‌نی یاغمالاماسی سونراسیندا آران بؤلگه‌سی‌نین مرکزی اولدو. شهر، سلجوقلولار دؤنمینده (۱۱-جی عصر) آران‌دا تورکمن یئرلشیمي‌نین آرتماسی ایله استراتژیک اؤنم قازاندی و سلجوقلو سلطانلاری‌نین مرکزلریندن بیری اولدو.

۱۱۳۹-داکی بؤیوک بیر دپرمده (۳۰۰،۰۰۰-ـه یاخین انسانین اؤلدویو تخمین ائدیلیر) آغیر ضرر گؤردو و بو دورومدان فایدالانان گورجو کرالی ۱-جی دیمیتریوس شهری یاغمالایاراق مشهور گنجه دمیر قاپیسینی گورجوستانا (گئلاتی ماناستیری) آپاردی. ۱۱۲۷-دن اعتیباراً یئنیدن قورولان گنجه، ایلدنیزلیلر دؤنمینده (۱۲-جی عصر) اقتصادی و مدنی آچیدان ان پارلاق گونلرینی یاشادی و «آران شهرلری‌نین آناسی» اولاراق آدی چکیلدی. بو دؤنمده گنجه‌لی نظامی کیمی بؤیوک شاعیرلر یئتیشدی.

۱۲۳۵-ده موغوللارین کونترولونا گئچدی. دؤرد ایل خرابه قالدیقدان سونرا یئنیدن توپارلاندی و ایلخانلیلار، جلاییرلیلار، قاراقویونلولار و آق‌قویونلولارین اداره‌سی آلتینا گیردی.

صفویلر دؤنمینده (۱۵۰۱ سونراسی) گنجه، قاجار بویوندان زیاد اوغوللاری‌نین ارثی مالیکانه‌سی و اؤنملی بیر ولایت (بگلربیگی‌لیک) مرکزی اولدو. ۱۶-جی عصر سونوندا

عثمانلیلار طرفیندن آلیناراق ایالت مرکزی یاپیلدی (1588-1606). آنجاق ۱۶۰۶-دا صفوی شاهی ۱-جی عباس طرفیندن آلتی آیلیق محاصیره‌دن سونرا اله گئچیریله‌رک بؤیوک تخریباتا اوغرادی. یئنی گنجه، اسکی یئریندن ۶ کیلومتر اوزاغا قورولدو.

۱۸-جی عصرده ایران‌داکی قاریشیقلیق سیراسیندا ۱۷۲۵-ده یئنیدن عثمانلیلار طرفیندن ضبط ائدیلدی، آنجاق بو حاکمیت ده قیسا سوردو و ۱۷۳۵-ده نادر شاه شهری تکرار اله گئچیردی. (افندیزاده، ۱۹۹۶: ۱۷-۲۰)

گنجه، سلجوقلولار دؤنمینده تاماماً بیر «تورک/اوغوز شهری» حالینا گلمیش، صفویلر دؤنمینده ایسه قاجار سولاله‌سینه منسوب زیاد اوغوللاری طرفیندن اداره ائدیلمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلین اورتالاریندا باغیمسیزلیغینی قازانان گنجه خانلیغی، 1786-1804 ایللری آراسیندا جاواد خان زیاد اوغلو قاجار طرفیندن یؤنه‌تیلمیشدیر. روسیا، ۱۸۰۱-ده گورجوستان‌ی الحاق ائتدیکدن سونرا، ژنرال پاول دمیتریویچ سیسیانوفو قافقاز باش‌قوماندانی اولاراق آتامیش و گنجه‌نی اله گئچیرمه تعلیماتی وئرمیشدیر.

سیسیانوف، گنجه‌نی محاصره ائتمه‌دن اؤنجه جاواد خانا بیر نئچه دفعه مکتوب گؤندره‌رک تسلیم اولماسینی طلب ائتمیش، گنجه‌نین گورجوستانا عاید اولدوغونو ادعا ائده‌رک تهدیدلر ساووورموشدور. آنجاق جاواد خان، روسیایا تابع اولما تکلیفینی کسین بیر دیلله رد ائتمیش و سیسیانوفا: «گنجه‌نی یالنیز جسدیمین اوزریندن گئچه‌رک آلابیلرسن» سؤزلري ایله میدان اوخوموشدور. جاواد خان‌ین بو قرارلی دوروشو، اونون روس حاکمیتینه قارشی دیره‌نیشین سمبولو حالینا گلمه‌سینی ساغلامیشدیر. (حاجی‌یف، ۲۰۲۲: ۱۳۶-۱۳۸)

دیپلوماتیک گیریشیملردن سونوج آلابیلمه‌ین سیسیانوف، بیر آیلیق محاصره‌نین آردیندان ۳ ژانویه ۱۸۰۴-ده قالایا سالدیری امری وئرمیشدیر. اوردولار آراسینداکی ساییسال ائشیستیزلیگه رغماً جاواد خان، اوغلو حسین خان ایله بیرلیکده قهرمانجا ساواشاراق شهید دوشموشدور. (حاجی‌یف، ۲۰۱۶: ۹۸-۱۰۰)

شهرین روسلارین الینه گئچمه‌سي ایله بؤیوک بیر قتل‌عام یاشانمیش، ۱،۵۰۰ نفرین اؤلدورولدویو و ۱۷،۲۲۴ نفرین اسیر آلیندیغی بیلدیریلمیشدیر. روسلار، جاواد خان‌ین دیره‌نیشینه حؤرمت دویاراق اونو اوغلو ایله بیرلیکده شاه عباس مسجیدی‌نین حیطینده دفن ائتمیشدیر. گنجه‌نین اشغالیندان سونرا سیسیانوف، شهرین آدینی چار ۱-جی الکساندرین ائشی الیزابت‌ین شرفینه «الیزابت‌پول» اولاراق دگیشدیرمیش و خانلیغی روس امپراتورلوغونا الحاق ائتمیشدیر. بو اشغال، آذربایجان‌ین کلید نقطه‌سی ساییلان گنجه‌نین دوشمه‌سی ایله باشقا خانلیقلارین دا اشغالینی سرعتلندیرمیشدیر. ۲۲ ایل سونرا جاواد خان‌ین بیر باشقا اوغلو اولان ۳-جو اوغورلو خان، ۱۸۲۶-دا گنجه‌نی قیسا سوره‌لیگینه روسلاردان گئری آلسا دا، خانلیق ۱۸۲۸-ده تماماً اورتادان قالدیریلمیشدیر.

گنجه‌نین آدی ۱۹۱۸ ایلینه قدر الیزابت‌پول اولاراق قالار. آذربایجان خالق جمهوریتی‌نین (1918-1920) قورولماسي ایله گنجه، اؤز آدینا قووشور. ۱۹۲۰-ده

سووئت اشغالی سونراسی ان بؤیوک عصیان یئنه گنجه‌ده چیخار. ۱۹۳۵-ده شهرین آدی دگیشدیریله‌رک کیروف‌آباد اولور. سووئتلر بیرلیگی داغیلماغا باشلادیقدان سونرا، ۳۰ دسامبر ۱۹۸۹ تاریخینده آذربایجان تورکلری، گنجه‌نین آدینی یئنیدن گئری آلار. (بارمان‌بای، ۲۰۲۲: ۱۳۹)

۱. ۱. ۵. شکی خانلیغی

شکی، گونئی قافقازین دوغوسوندا، قافقاز داغلاری‌نین اتکلرینده، کیش و اگری چایلاری‌نین یاخینیندا قورولموش اسکی بیر آذربایجان شهری‌دیر. شهر، اوزون سوره وارلیغینی سوردورن شکی خانلیغینا آدینی وئرمیشدیر.

تاریخی شکی یئرلشیمی گونوموزده موجود اولماسا دا، قافقاز آلبانیاسی‌نین اؤنملی دینی مرکزلریندن بیری اولدوغو و ۴-جی یوزایلدن اعتیباراً خریستیانلیغین یاییلدیغی بیلینمکده‌دیر. ۷-جی یوز ایلده عرب آخینلارینا معروض قالان شکی، ۹-جو یوز ایلدن اعتیباراً باغیمسیز بیر ملیکلیگه دؤنوشموش، آردیندان شیروانشاهلار و موغوللارین حاکیمیتینه گیرمیشدیر. ائلخانلیلارین ضعیفله‌مه‌سی ایله تکرار باغیمسیز اولان شکی، تیمورا قارشی دیرنمیش، سونراسیندا آق‌قویونلو و قاراقویونلولار دؤنمینده اؤنمینی ایتیرمیشدیر.

صفویلر دؤنمینده بیرینجی شاه طهماسب، ۱۵۵۱-ده کیش و گله‌سن-گؤره‌سن (قره‌حیصار) قالالارینی آلاراق دیره‌نن یؤنه‌تیمی درویش محمدی اؤلدورتموش و شکی‌نی صفوی دؤلتینه قاتمیشدیر. ۱۶-جی یوز ایلین سونلاریندا عثمانلی-صفوی ساواشلاری سیراسیندا قیسا سوره‌لی عثمانلی تورپاغی و بگلربگی مرکزی اولموش، آنجاق ۱۶۰۷-ده تکرار صفوی کونترولونا گئچمیشدیر. (آیدین، ۲۰۱۰: ۴۸۹-۴۹۱)

شکی خانلیغی‌نین تاریخی، ۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا صفوی دؤلتی‌نین ضعیفله‌مه‌سی ایله باشلایان فئودال چاتیشمالار و دیش باسقیلار دؤنمینده شکیللنمیشدیر. بو سورجده عثمانلیلار و قازیقوموق حاکیمی سورخای خان کیمی گوجلر شکی‌یه سالدیرمیش، نادر شاه‌ین تاختا چیخیشی ایله دوروم داها دا آغیرلاشمیشدیر. نادر شاه‌ین اویغولادیغی آغیر وئرگی سیاستلری و ظولمو، شکی اهالیسی‌نین ۱۷۳۵-دن اعتیباراً سورکلی عصیان ائتمه‌سینه نه‌دن اولموش، بو عصیانلار سرت جزالاندیرمالارلا قارشیلاشمیشدیر. (اسماعیل و باغیروا، ۱۹۹۷: ۱۴-۱۷)

شکی‌نین نادر شاه یؤنه‌تیمینه قارشی دیره‌نیشینه، سویلو درویش محمد خان سویوندان گلن حاجی چلبی خان اؤندرلیک ائتمیشدیر. شاهین ظولموندن بونالان شکی اصیلزاده‌لری و خالقین دستگی ایله حاجی چلبی، باشلانغیجدا نادر شاه‌ین وکیلی اولاراق آتانمیش، آنجاق قیسا سوره‌ده ملیک نجف‌قولونو اؤلدوره‌رک ۱۷۴۴-۱۷۴3 ایللرینده شکی خانلیغی‌نین باغیمسیزلیغینی اعلان ائتمیشدیر. شاهین جزالاندیرما سفرلرینه قارشی حاجی چلبی، گله‌سن-گؤره‌سن قالاسینا سیغیناراق اوچ ایل بویونجا دیرنمیش و شاهی گئری چکیلمه‌یه زورلامیشدیر. ۱۷۴۷-ده نادر شاه‌ین اؤلدورولمه‌سی ایله خانلیق تام باغیمسیزلیغا قاووشموش و آذربایجان‌دا قورولان بیر چوخ خانلیق

آراسیندا ان گوجلوسو حالینا گله‌رک آذربایجان تورپاقلارینی تک بیر دؤلتده بیرلشدیرمه دوشونجه‌سینی اورتایا قویموشدور. خانلیق، قوتقاشان، ارش و قبله سلطانلیقلارینی اؤزونه باغلامیش، مرکزی شکی شهری (۱۷۷۲-دن سونرا نوخا آدینی آلمیش) قالا و ایستیحکاملارلا چئوریلمیشدیر.

حاجی چلبی خان، گوجلنمه سیاستینده گورجو چارلاری (تیموراز و ایکینجی ایراکلی) ایله چاتیشمیش، قاراباغ، گنجه و شاماخی خانلیقلارینی اؤز کونترولونا آلماق اوچون مجادله ائتمیشدیر. اؤزللیکله ایکینجی ایراکلی‌نین آذربایجان خانلارینی حیله ایله اسیر آلماسینا قارشی چیخاراق اونلاری قورتارمیش و ایراکلی‌نین اوردوسونا قارشی قویموشدور. آذربایجان تورپاقلارینی بیرلشدیرمه دوشونجه‌سینی منیمسه‌ین حاجی چلبی، ۱۷۵۵-ده وفات ائتمیشدیر. (قارا اوغلو، ۲۰۱۷: ۱۳)

حاجی چلبی‌دن سونرا خانلیق، اوغلو آق‌کیشی بگه (۱۷۵۹-۱۷۵۵) و نوه‌سی حسین خانا گئچمیشدیر. حسین خان، قوبا خانی فتحعلی خان ایله اتفاق قوراراق شاماخی‌نی اله گئچیرمیش، آنجاق اتفاقلاری پوزولونجا فتحعلی خان طرفیندن مغلوب ائدیله‌رک شاماخی‌دان چیخاریلمیشدیر. خانلیق، حسین خان‌ین عمیسی حاجی عبدالقادیرین (۱۷۷۹) چئوریلیشی ایله و سونراسیندا حسین خان‌ین اوغلو محمدحسن خان‌ین (۱۷۸۴) یؤنه‌تیمی اله آلماسی ایله تکرار ایچ چکیشمه‌لر یاشامیشدیر.

محمدحسن خان، قوبا خانی‌نین بیرلشمه سیاستینه قارشی مجادله ائتمیش، آنجاق فتحعلی خان‌ین اوردوسونا یئنیله‌رک باریش یاپماق زوروندا قالمیشدیر.
(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ \شنبه https://tehsil365.news/az/news/35801)

۱۸-جی یوز ایلین سونلاریندا محمدحسن خان‌ین تاختدان ائندیریلمه‌سی و تاختین قارداشی سلیم خانا گئچمه‌سی ایله خانلیقدا قاریشیقلیقلار داوام ائتمیش، قاجار شاهی آغا محمد شاها قارشی ایزله‌دیگی سیاسته باشاریسیز اولان محمدحسن خان، قاجار طرفیندن کور ائدیلمیشدیر. سلیم خان، تاختی اله گئچیرمه‌سینه رغماً، شاماخی خانی مصطفی خان و قاجار تهلوکه‌سینه قارشی روسیادان یاردیم ایسته‌میش و ۱۸۰۵-ده کورکچای آندلاشماسی ایله روس حیمایه‌سینه گیرمیشدیر. آنجاق روسلارین خانلیغین ایچ ایشلرینه قاریشماسی و قاراباغ خانی ابراهیم خان‌ین عایله‌سی‌نین اؤلدورولمه‌سی کیمی اولایلار نه‌دنی ایله سلیم خان، ۱۸۰۶-دا روسیایا قارشی چیخاراق روس قارنیزونونو قوواموشدور. روس اوردوسونون قارشی حرکاتی سونوجوندا سلیم خان یئنیلمیش و ایرانا قاچمیشدیر. شکی خانلیغی، ۱۸۱۳ گولوستان آندلاشماسی ایله رسماً روس امپراتورلوغونا قاتیلمیش، ۱۸۱۹-دا ایسه تماماً روس ولایتی اولاراق الحاق ائدیلمیشدیر. (فاتح و عبدالحمید، ۱۹۹۳: ۱۳-۱۵)

۱. ۱. ۶. شیروان خانلیغی

شیروان، گونئی قافقازین دوغو طرفینده، کور چایی، قافقاز داغلاری و آلازان چایی آراسیندا یئر آلان، تاریخی قایناقلاردا شروان و یا شابران اولاراق دا آنیلان بیر بؤلگه‌دیر. بؤلگه‌نین مرکزی، شیروانشاهلار دؤنمینده قورولان شاماخی شهری اولموشدور.

شیروان، ۷-جی یوز ایلین اورتالاریندا عربلرین الینه گئچدیکدن سونرا اوزون ایللر شیروانشاهلار خاندانی طرفیندن یؤنه‌تیلمیشدیر. شاه طهماسب‌ین ۱۵۳۸-ده شیروانشاهلار حاکیمیتینه سون وئرمه‌سی ایله بؤلگه صفوی ولایتی حالینا گلمیش، آنجاق خالقین‌ین سنّی اولماسی نه‌دنی ایله صفوی یؤنه‌تیمینه قارشی سیخ-سیخ عصیانلار چیخمیشدیر. 1590-1578 عثمانلی-صفوی مجادله‌لری سیراسیندا عثمانلی دؤلتی‌نین بیر باشا هدفی اولموش، قویون گئچیدی و مشعل ساواشلاری نتیجه‌سینده عثمانلی اداره‌سینه گیرمیشدیر. عثمانلی دؤنمینده شاماخی و دربند اولماق اوزره ایکی ایالته آیریلمیش، آنجاق شاه عباس ۱۶۰۷-ده بؤلگه‌نی یئنیدن صفوی کونترولونا آلمیشدیر.

۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا، وئرگی عصیانلاری و حاجی داود اؤندرلیگینده‌کی حرکتلرله بؤلگه قاریشمیش، حاجی داود عثمانلی طرفیندن نایب حکومدار اولاراق تانینمیشدیر. ۱۷۲۴ ایستانبول آندلاشماسی ایله شیروان، عثمانلی و روسیه آراسیندا بؤلونموش، مرکزی بؤلومو (شاماخی) عثمانلی‌دا، ساحیل بؤلومو روسیادا قالمیشدیر. ۱۷۳۳-ده نادر شاه شاماخی‌یا گیره‌رک شهری تخریب ائتمیش و خالقی آغ‌سویا (یئنی شاماخی) کؤچ ائتدیرمیشدیر (آیدین، ۲۰۱۰: ۲۰۴-۲۰۶). ۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا صفوی یؤنه‌تیمی گوجونو بؤیوک اؤلچوده ایتیرمیش، بو دوروم آذربایجان تورپاقلاریندا باغیمسیز و یا یاری باغیمسیز یئرلی خانلیقلارین اورتایا چیخماسینا زمین حاضیرلامیشدیر. ۱۷۲۱ ایلینده شیروان‌دا باشلایان خالق آیاقلانماسی، بو سوره‌جین اؤنملی بیر دؤنوم نقطه‌سی اولموشدور. آیاقلانمانین لیدری حاجی داود، شاماخی‌نی اله گئچیره‌رک صفوی یؤنه‌تیمینی بؤلگه‌دن اوزاقلاشدیرمیش و بئله‌جه شیروان خانلیغی‌نین تمللرینی آتمیشدیر. (ایمانلی، ۲۰۱۹: ۴۶-۵۱)

۱۷۳۳ ایلینده نادر شاه، شیروان بؤلگه‌سی‌نین مرکزی شاماخی‌نی اله گئچیرمک اوچون شهره گیردی. دیره‌نیش گؤسترن خالقی آغ‌سویا کؤچ ائتدیردی و بورایا یئنی شاماخی آدی وئریلدی. نادر شاهین آردیندان بؤلگه‌ده محمدعلی خان، محمدسعید خان و آغاسی خان کیمی خانلار یؤنه‌تیمی اله گئچیردی. ۱۷۵۵-ده شکی خانی حاجی چلبی شیروانا سالدیردی، فقط باشاریسیز اولدو. ۱۷۵۸-ده قوبا خانی حسین‌علی‌نین اؤلوموندن سونرا چیخان چاتیشمالاردا فتحعلی خان، شیروان بؤلگه‌سینده اوستونلوک ساغلادی. ۱۷۶۳-ده یئنی و اسکی شاماخی بیرلشدی آنجاق دیش تهلوکه‌لره قارشی ساوونماسی یئترسیزدی. بونون اوزرینه، شاماخی، قوبا خانی فتحعلی خانا وئرگی وئرمک زوروندا قالمیشدیر. ایلیشکیلر پوزولدوغوندا ایکی خانلیق آراسیندا ساواش باشلادی و سونوندا شاماخی اراضیسی شکی و قوبا خانلیقلاری آراسیندا پایلاشیلدی. آنجاق شکی خانی بو پایلاشیمی قبول ائتمه‌ییب بوتون شاماخی‌نی اله گئچیرمه‌یه چالیشدی، اما باشاریلی اولابیلمه‌دی. بئله‌جه شاماخی، فتحعلی خان‌ین الینه گئچدی. ۱۷۶۹ ایلینده چیخان عصیان باسدیریلدی و آردیندان فتحعلی خان یؤنه‌تیمی گوجلندیردی. ۱۷۸۶-دان اعتیباراً شاماخی بیر باشا قوبا والیسی طرفیندن یؤنه‌تیلمه‌یه باشلاندی. ۱۷۸۹-دا فتحعلی خان‌ین اؤلوموندن سونرا یئرینه گئچن احمد خان دؤنمینده بعضی خانلار تکرار

حرکته گئچدی و شیروان بؤلگه‌سی قیسا سوره‌لیگینه اوچ خان آراسیندا پایلاشیلدی. آنجاق شکی خانی محمدحسن خان، شاماخی‌نی تماماً اله گئچیرمه‌یه چالیشدی. ۱۷۹۴-ده آغا محمد شاه‌ین دستکله‌دیگی بیر سفر سونوجو شاماخی خراب ائدیلدی. آردیندان مصطفی خان یئنیدن یؤنه‌تیمه گئچدی. ۱۷۹۵-ده ایران‌ین گورجوستانا یؤنه‌لیک سالدیریسی روسیانین بؤلگه‌یه مداخیله‌سینه نه‌دن اولدو. روس اوردوسو ۱۷۹۶-دا شاماخی‌یا چاتدی، آنجاق قیسا سوره سونرا گئری چکیلدی. مصطفی خان تکرار تاختا چیخدی. ۱۸۰۵-ده روسیا ایله آنلاشما یاپاراق ایللیک ۸۰۰۰ روبل وئرمه‌یی قبول ائتدی، آنجاق قالاسینا روس عسگری سوخمادی. فیت داغینداکی قالانی گوجلندیردی و بورادا اؤز اداری مرکزینی اولوشدوردو. ۱۸۱۳ گولوستان آندلاشماسی ایله شاماخی خانلیغی روسیایا بوراخیلدی. ۱۸۲۰-ده خانلیق سیستمی قالدیریلدی و مصطفی خان ایرانا سیغیندی. ۱۸۲۶-دا ایران-روس ساواشیندا شاماخی تکرار ال دگیشدیردیسه ده ساواش سونوندا یئنیدن روس حاکمیتی قورولدو. ۱۸۴۰-دا قوبا و باکی ایله بیرلشدیریله‌رک خزر بؤلگه‌سی یؤنه‌تیمینه باغلاندی، ۱۸۴۶-دان سونرا شاماخی اداری بیریمی اولوشدورولدو، ۱۸۵۹ دپرمی سونراسی باکی‌یا باغلاندی. (قارا، ۲۰۲۵: ۲۷)

۱. ۱. ۷. باکی خانلیغی

باکی، خزر دنیزی‌نین باتی ساحیلینده، آبشرون یاریم‌آداسی‌نین گونئییینده یئر آلان، آذربایجان‌ین صنایع، تجارت و کولتور آلانلاریندا ان اؤنملی مرکزلریندن بیری‌دیر. شهرین نه زامان قورولدوغو کسین اولاراق بیلینمه‌مکله بیرلیکده، آدینا ایلک اولاراق ۱۰-جی یوزایل اسلام جغرافیاچیلاری‌نین اثرلرینده راستلانماقدادیر. کاشغرلی محمودون مشهور «دیوان لغات الترک» اثرینده باکی‌نین آنلامی "یوکسک یئر، تپه" اولاراق وئریلمیشدیر. شهر، اؤزللیکله پترول صنایعی‌نین گلیشمه‌سی ایله بیرلیکده سرعتله بؤیوموش و کوزموپولیت بیر یاپی قازانمیشدیر. باکی، ۱۲-جی یوز ایلین اورتالاریندان اعتیباراً شیروانشاهلار یؤنه‌تیمینده قالمیش، ۱۵-جی یوز ایلده اونلارین باشکندی اولموشدور. ۱۵۰۱-ده صفوی حؤکمداری شاه اسماعیل طرفیندن اله گئچیریلن شهر، ۱۵۸۳-ده اؤزدمیر اوغلو عثمان پاشا طرفیندن ضبط ائدیله‌رک قیسا بیر سوره عثمانلی امپراتورلوغونا باغلانمیش، آنجاق ۱۶۰۶-دا صفویلر طرفیندن گئری آلینمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلدن اعتیباراً ایران و روسیا آراسیندا چکیشمه قونوسو اولان باکی، ۱۷۲۳-ده بیرینجی پترو طرفیندن روس تورپاقلارینا قاتیلمیش، آنجاق ۱۷۳۴-ده نادر شاه زامانیندا تکرار ایران‌ین کونترولونا گئچمیشدیر. (دورسون، ۱۹۹۱: ۵۵۰-۵۵۱)

اساس اولاراق آبشرون یاریم‌آداسیندا یئرلشن بو خانلیق، قوزئیدن قوبا، قوزئی‌باتیدان شیروان خانلیغی ایله قونشو اولموشدور. خانلیغین مرکزی باکی، خزرین مرکز لیمان شهریدیر. (آشوربگیلی، ۱۹۹۸: ۳۵) باکی خانلیغی‌نین قوروجوسو میرزا محمد خان نادر شاه‌ین یاخینلاریندان اولموش بیر سوره افشار سارایینداً خدمت ائتمیشدیر.
(گیریش تاریخی: ۲۵اکتبر ۲۰۲۵\شنبه https://bakucity.preslib.az/az/page/jOX3WUqYLB)

صفویلر زامانیندان یئرلی بگلر طرفیندن اداره ائدیلمیشدیر. ۱۷۲۳ ایلینده صفوی شاهی ایکینجی طهماسب شهری روسلارا تسلیم ائتمیشدیر. شهر تورکلرین روسلارا قارشی اولان مجادله‌سیندن دولایی ۱۷۳۵ ایلینده روسلار طرفیندن گئری وئریلمیشدیر. ۱۷۴۷ایلینده میرزا محمد اهالی طرفیندن سئچیله‌رک باکی خانی اولاراق اعلان ائدیلمیشدیر. خانلیق ۵۰ایل بو خاندان گلن سویلا اداره ائدیلمیشدیر (آشوربگلی، ۲۰۰۶: ۲۱۹). روس تمثیلچیسی آ. چرکاسکی‌نین باکی‌یا گلیشی سایغی ایله قارشیلانمیشدیر. بئله بیر ایلیشکی ایچینده اولسا دا باکی سیاسی و عسگری باخیمدان ضعیف بیر گوج و مرکزدی. بوندان دولایی خان قاجارلارلا یاخین ایلیشکی ایچریسینده اولماغا چالیشمیشدیر. آنجاق قیسا بیر سوره سونرا اؤزوندن سیاسی و عسگری باخیمدان داها گوجلو اولان قوبا خانلیغی‌نین ائتکیسینه گیرمیشدیر. داها سونرا فتحعلی خان اؤز باجیسینی، ضعیف اراده‌لی اولان میرزا محمد خان‌ین اوغلو اولان ملیک محمدله ائولندیره‌رک خانلیغی اؤز کونترولوندا توتموشدور. زامان ایچینده روس اشغاللاریندان قورونماق اوچون و اونلارین حاکیمیتینه گیرمه‌مک اوچون باکی خانلیغی عثمانلی‌نین حیمایه‌سینی قبول ائتمیشدیر. عثمانلی یؤنه‌تیمی ده اونلارا دگرلی هدیه‌لر گؤندرمیشدیر.

باکی خانی ملیک محمد خان ۱۷۸۴ ایلینده حج زیارتینه گئدرکن یولدا اؤلموشدور. یئرینه ایکینجی میرزا محمد خان گئچمیشدیر. ایچ چکیشمه‌لردن دولایی خانلیق چوخ ضعیف دوشموشدور. ایکینجی میرزا محمد خان ایکی دفعه تاختینی ایتیرمیشدیر. آنجاق بو چاتیشمالار سونوجوندا حسین‌قولو خان یؤنه‌تیمی اله گئچیرمیشدیر. روسلارین یاردیم ائتمه‌سینه رغماً آغا محمد شاه قاجارین قافقاز سفرلری روسلارین بو تورپاقلاردان اوزاق دورمالارینی ساغلامیشدیر. آغا محمد شاه قاجارین اؤلوموندن سونرا چار بیرینجی الکساندرین روسیه تاختینا اوتورماسی ایله بؤلگه اشغالی‌نین اؤنو آچیلمیشدیر (گوکتوغ، ۲۰۲۲: ۱۲۸-۱۲۹). باکی خانی حسین‌قولو خان ۱۸۰۶ ایلینده روس ژنرالی سیسیانوف ایله گوروشمه‌سی ژنرالین اؤلدورولمه‌سینه ندن اولوموشسا دا آرتان روس باسقینلاری قارشیسیندا دیرنمه‌ییندجه ایرانا قاچماق زوروندا قالمیشدیر. بونا قارشیلیق ژنرال بولگاکوف، اسکی خانلاردان ایکینجی میرزا محمد خان‌ین یاردیمی ایله ۱۸۰۶ ایلینده باکی‌نی اله کئچیرمیش و آردیندان دا بو خانلیغین وارلیغینا سون وئرمیشدیر. (جفراوغلو، ۱۹۴۰: ۲۲ آکت. مطلّم‌اوف، ۲۰۱۵: ۱۶۵) باکی خانلیغی، آذربایجان‌ین ان استراتژیک لیمان شهرلریندن بیریدی. حسین‌قولو خان دؤنمینده خانلیق هم گومروکدن، هم ده پترول، توز و زغفران تجارتیندن اولدوقجا اؤنملی گلیرلر الده ائدیردی. (نصرت‌اوغلو، ۲۰۱۲: ۹۱)

87

۱. ۱. ۸. تالیش (لنکران) خانلیغی

آذربایجان‌ین ان اسکی و گوزل بؤلگه‌لریندن بیری اولان لنکران، خزر دنیزی‌نین گونئی‌باتی قیراغیندا، لنکران چایی‌نین دنیزه تؤکولدویو یئرده یئر آلیر. بؤلگه تاریخ بویونجا دنیز تجارتی و اولاشیمیندا اؤنملی بیر لیمان اولموشدور. لنکران‌ین گئچمیشی اولدوقجا اسکی‌دیر. بؤلگه‌ده یاپیلان آرکئولوژی قازیلار، یئرله‌شیمین تونچ چاغینا قدر

اوزاندیغینی ثبوتلاماقدادیر. تاریخی قایناقلارا گؤره لنکران و چئوره‌سی، اسکی چاغلاردا آتروپاتن (کیچیک مدیا) دؤلتی‌نین سینیرلاری ایچینده بولونماقدایدی. اورتا چاغدا لنکران، عرب ایستیلالارینا قارشی دیرنیشی ایله اؤنه چیخمیشدیر. بو دؤنمده‌کی بز قالاسی، بابک اؤندرلیگینده‌کی خرمی حرکتی‌نین اؤنملی مرکزلریندن بیری اولموشدور. ۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا لنکران، خزر قیراغیندا گلیشن بیر تجارت و لیمان شهری حالینا گلمیش؛ دربند، باکی و نیاز آباد ایله بیرلیکده آذربایجان‌ین ایچ و دیش تجارتینده اؤنملی رول اوینامیشدیر (علکبروا، ۲۰۱۲: ۴۷-۴۹). لنکران خانلیغی، صفوی سویوندان گلن سید عباس خان طرفیندن قورولموشدور. سید عباس خان (۱۷۲۷-۱۷۴۷)، نادر شاها کؤنوللو اطاعت ائدن امیرلردن بیری اولوموش و ۲۰ ایل حؤکم سورموشدور. ۱۷۴۷-ده اونون اؤلومونون آردیندان قارا خان (1747-1786) آدی ایله بیلینن جمال‌الدین میرزا بگ، خان اولموشدور. اونون زامانیندا خانلیق ان پارلاق دؤنمینی یاشامیشدیر. او سیاسی و اقتصادی گوجونو آرتیرماق اوچون بعضی تدبیرلر آلمیش، لنکران شهرینی خانلیغی‌نین باشکندی یاپمیشدیر. (پالالی، ۲۰۲۱: ۵۵)

بو زامان آرتیق لنکران شهری آذربایجان‌ین خزر قیراغینداکی اؤنملی لیمانلاریندان بیرینه چئوریلمیشدیر. خانلیق اوردوسو دوزنلی و سورکلی عسگری بیرلیکلردن اولوشدورولموش، شهر قالالارلا چئوریلمیش و بیرچوخ سوسیال و اقتصادی دوزنلمه‌لر یاپیلمیش، تجارت گلیشدیریلمیشدیر. خانلیغین یاخلاشیق اولاراق ۴۰ مین نفوسو واردی. بونو دا تورکلر و تالیشلار اولوشدورماقدایدی. آیریجا بؤلگه‌ده چوخ ساییدا کؤچه‌به تورک بویلاری دا بولونماقدایدی. قارا خان، بیرچوخ خانین عکسینه روسیایا میل ائدیردی. بو دا ایران‌ین حاکیم دایره‌لرینی و اؤزللیکله ده گیلان حاکیمی هدایت خانی راحاتسیز ائدیردی. هدایت خان، ۱۷۶۸-ده ۱۲مین نفرلیک بیر اوردو ایله لنکرانی اله گئچیردی. قارا خان، شیندان قالاسینا چکیلیب بیر سوره بورادان مقاومت گؤسترردی ایسه ده بؤیوک بیر مبلغ حراج ایله سربست قالا بیلدی. او، بوندان سونرا گیلان اشغالچیلیغینا قارشی یاردیم آلابیلمک اوچون قارداشی آراجیلیغی ایله قوبالی فتحعلی خانا باش ووردو. (گوکتوغ، ۲۰۲۲: ۱۴۷-۱۴۸)

لنکران خانلیغی دا ۱۷۸۵ ایلینده فتحعلی خان طرفیندن اؤنملی بیر قیسمی بیرلشدیریلمیش اولان آذربایجان تورپاقلارینا قاتیلیدی. (مطلّموف، ۲۰۱۷: ۱۶۸) ۱۷۸۶ ایلینده قاراخان اؤلونجه یئرینه اوغلو میر مصطفی خان (۱۷۸۶-۱۸۱۴) گئچدی. ۱۷۸۹-دا فتحعلی خان اؤلونجه میر مصطفی خان یئنیدن باغیمسیز حرکت ائتمگه باشلادی. اونون دؤنمی چوخ سانجیلی و سیخینتیلی ایللر ایدی. ۱۷۹۴-ده آذربایجان‌ین گونئی خانلیقلاری اوزرینده حاکمیت قوران و ایران‌دا یؤنه‌تیمی تاماماً اله آلان آغا محمد شاه قاجار، گونئی قافقازا سالدیرماغا باشلادی. او، بوتون آذربایجان خانلاریندان اونا بیعت ائتمه‌سینی طلب ائتدی ایسه ده بیر چوخ خان اونون بو طلبینی رد ائتدی. بو سیرادا قافقازلاردا و اؤزللیکله ده آذربایجان‌دا نفوذونو گوجلندیرمک ایسته‌ین روسیا بو دورومدان یارارلانماق اوچون ایشغالچیلیق سیاستلرینی سرعتلندیردی. ایکی بؤیوک ایشغالچی گوج آراسیندا قالان میر مصطفی خان، روسلارا

اونلارین حیمایه‌سینه گیرمه‌یه حاضیر اولدوغونو بیلدیردی. او، ۱۷۹۵-ده آغا محمد شاه قاجارین سالدیریسی اؤنجه‌سی باشقا خانلارا مکتوب یازاراق ایران شاهینا قارشی بیرلیکده ساواشماغا حاضیر اولدوغونو سؤیله‌ییردی.

بوتون بو چابالارا قارشی ۱۷۹۵-ده شاه قاجار اوردولارینی روان و لنکران اولماق اوزره ایکی استیقامتدن قوزئی آذربایجانا یوروتدو. میر مصطفی خان شاه‌ین اوردولارینا قارشی قویما قدرتینده دئییلدی. بو سببدن خالقی ساری آداسینا کؤچوروب اؤزو ده اوردوسونون باشیندا ساوونما وضعیتی آلدی. شاه اوردولاری‌نین بؤلگه‌نی ترک ائتمه‌سی‌نین آردیندان لنکرانا دؤنن خان، سپتامبر ۱۷۹۵-ده اؤزل تمثیلچیسی زامان بگی، قوزئی قافقازدا بولونان روس باش‌قوموتانین یانینا گؤندردی. آنجاق بورادان نت بیر سونوج آلابیلمه‌ییجه اوکتوبر ۱۷۹۵-ده کربلایی اسدالله بگی اؤزل تمثیلچیسی اولاراق پترزبورقا چاریچه‌نین حضورونا گؤندردی. ۱۲ مارت ۱۷۹۶-دا اسدالله بگ، میر مصطفی خان‌ین لنکران خانلیغی‌نین روسیانین حیمایه‌سینه قبول ائدیلمه‌سی حاقیندا مکتوبونو چاریچه ایکینجی کاترینایا تقدیم ائتدی. اونون روسیانین تابعیتینه گیرمک ایسته‌مه‌سی خزر دنیزینده اوستونلویو اله گئچیرمک ایسته‌ین روسیا اوچون بؤیوک بیر فرصت ایدی. لاکین ۱۷۹۶-دا ایکینجی کاترینانین اؤلومونون آردیندان روس تاختینا اوتوران بیرینجی پاول روس اوردولارینی قافقازلاردان گئری چکدی. بو فرصتی دگرلندیرن شاه قاجار یئنیدن ۱۷۹۷ ایلینده قوزئی آذربایجانا سوخولدو و ۱۷ ژوئن ۱۷۹۷-ده شوشادا اؤلدورولدو. آنجاق میر مصطفی خان ۱۸۰۲ ایلینده روسیه‌نین ائگه‌منلیگی آلتینا گیرمکدن قورتولامادی. داها سونرا روسلارین اشغالچی پولیتیکالاریندان راحاتسیز اولدوغو اوچون اونلارا اوزون بیر سوره قارشی گلدی. (یئدی‌ییلدیز، ۲۰۱۴: ۴۱-۴۲) بیرینجی قاجار-روس ساواشی سیراسیندا ۱۶ سپتامبر ۱۸۰۹-دا قاجار اوردوسو لنکران خانلیغینی اله کئچیردی و ۴ ساعات ایچریسینده یاغمالایاراق یاخدی.

۱ ژانویه ۱۸۱۳-ده لنکران روسلار طرفیندن فعلاً اشغال ائدیلدی و بو دوروم عینی ایل یاپیلان گولوستان آندلاشماسی ایله ده رسمیت قازاندی. ۲۶ جولای ۱۸۱۴-ده میر مصطفی خان ورم خسته‌لیگیندن اؤلدو و یئرینه اوغلو میر حسن خان (۱۸۱۴-۱۸۲۶) کئچدی. او باباسی‌نین عکسینه روسلارا بویون اگمه‌دی و اونلارا جبهه آلدی. ۱۸۲۶-دا روسلار لنکرانی اشغال ائده‌رک خانلیغا سون وئردی. سون لنکران خانی میر حسن خان، ۱۸۳۱-ده روسلارا قارشی چیخان لنکران عصیانیندا قهرمانلیق گؤسترددی آنجاق باشاریلی اولامایب قاجارلارا سیغیندی و ۱۸۳۲ ایلینده زهرلنه‌رک اؤلدورولدو. (پالالی، ۲۰۲۱: ۵۸-۵۹ و گوکتوغ، ۲۰۲۲: ۱۴۸-۱۵۰)

۱. ۱. ۹. ناخچیوان خانلیغی

ناخچیوان، آراز نهری‌نین سول قولو اولان ناخچیوان چایی‌نین ساغ قیراغیندا، دنیز سویه‌سیندن ۹۱۰ متر یوکسکلیکده قورولموش قدیم بیر شهردیر. قورولوشو و آدی حاقیندا کسین بیلگی اولماماقلا بیرلیکده، افسانه‌لرده نوح‌ون گمیسی‌نین دوراغی اولاراق تصویر ائدیلیر و آدینا ایلک اولاراق ۲-جی یوز ایلده بطلمیوس‌ون اثرلرینده (ناکسوانا) راستلانیر. (شیمشک، ۲۰۱۰: ۱۱۴) شهر، تاریخی بویونجا مانّا، مئد، پرس،

روما و بیزانس کیمی بؤیوک دؤلتلرین حاکیمیتینده قالمیش، ۳-جو یوز ایلدن اعتباراً ساسانی‌لر دؤنمینده اؤنملی بیر قالا-شهر اولموشدور.

ناخچیوان، حضرت عثمان دؤنمینده اسلام اوردولاری طرفیندن فتح ائدیلمیش، عرب اداره‌سی سیراسیندا مرمّت گؤرموش و عرب عشیرتلری یئرلشدیریلمیشدیر. ۹-جو یوز ایلین سونلاریندا عباسی خیلافتی‌نین ضعیفله‌مه‌سی ایله ساجاوغوللاری و مسافیری‌لرین حاکیمیتینه گیرمیش، آردیندان عرب کؤکنلی دوله‌فیلر طرفیندن قورولان ناخچیوان شاهلیغی‌نین مرکزی اولموشدور. ۱۰۶۴-ده سلجوقلو حؤکمداری آلپ آرسلان بو شاهلیغا سون وئرمیش، شهر ۱۲-جی یوز ایله قدر سلجوقلو و سونراسیندا ایلدنیزلیلر دؤلتی‌نین پایتختی و اؤنملی بیر عسگری و علمی مرکزی اولاراق ان پارلاق دؤنمینی یاشامیشدیر. شهرین گئریله‌مه‌سی ۱۲۲۱-ده‌کی موغول ایستیلاسی ایله باشلامیش، بو سالدیریدا بؤیوک تخریب گؤرموشدور. آردیندان ائلخانلیلار، چوبانلیلار، جلاییرلیلر، تیمورلولار و قاراقویونلولار کیمی بیر چوخ دؤلتین اداره‌سینده قالمیشدیر. ۱۵۰۱-ده صفوی دؤلتی حاکیمیتینه گیرمیش، آنجاق ۱۵۱۴ چالدیران یئنیلیشیندن سونرا و سونراسینداکی عثمانلی-صفوی ساواشلاریندا سورکلی ال دگیشدیره‌رک تخریباتا اوغرامیشدیر. ۱۵۷۸-ده ایلک دفعه قالیجی شکیلده عثمانلی اداره‌سی قورولموش و شهر استراتژیک اؤنمی نه‌دنی ایله گوجلندیریلمیشدیر. آنجاق ۱۶۰۳-ده شاه عباس شهری گئری آلمیش و بؤلگه نفوسونو توپلو سورگونه تابع توتموشدور. (قارامانلی، 297-294: 2006)

ناخچیوان خانلیغی، آذربایجان تورک خانلیقلاری آراسیندا اؤنملی بیر یئر تشکیل ائتمکده‌دیر. تورکیه ایله سینیرداش اولماسی نه‌دنی ایله اؤزل بیر قونوما صاحیبدیر. خانلیغین صفوی دؤلتی دؤنمینده چوخورسعد بگلربگلیگینه باغلی بیر «اؤلکه» اولاراق اوستاجلی توپلولوغو طرفیندن یؤنه‌تیلدیگی بیلینمکده‌دیر. ۱۷۲۲ ایلینده صفوی باشکندی اصفهان‌ین افغانلارین الینه گئچمه‌سی اوزرینه عثمانلی دؤلتی ناخچیوان‌ی اله گئچیره‌رک بورادا «ناخچیوان سانجاغی»نی تشکیل ائتمیشدیر. ناخچیوان، بو سورجده اون دؤرد ناحیه‌یه آیریلمیشدیر. نادر شاه، ۱۷۳۵-ده ناخچیوان‌ی حاکیمیتینه داخیل ائتمیش، ۱۷۳۶-دا موغان قورولتاییندا شاه اعلان ائدیلدیکدن سونرا بؤلگه‌یه ایکی آیری یؤنه‌تجی آتامیشدیر. بونلاردان بیری، اداری و عسگری ایشلرله ایلگیله‌نن «ناخچیوان اؤلکه‌سی حاکیمی»، دیگری ایسه اقتصادی و عدلی ایشلردن مسؤل «ناخچیوان تومنی حاکیمی» اولموشدور. آنجاق بو اداره‌چیلرین خالق اوزرینده اولوشدوردوغو باسقیلار نه‌دنی ایله قیسا سوره‌ده دگیشیکلیکلر یاشانمیشدیر. (قارا، 29-28: 2025)

نادر شاه‌ین اؤلدورولمه‌سی‌نین آردیندان ایران اوتوریته‌سی ضعیفله‌میش و ناخچیوان‌دا کنگرلی بویونا منسوب حیدر قولو خان، اؤزونو باغیمسیز خان اعلان ائتمیشدیر. ناخچیوان و اوردوباد شهرلری خانلیغین ایکی آنا یئرلشیم مرکزینی اولوشدورموش، محله‌لری و بازارلاری ایله تجارتین مرکزی حالینا گلمیشدیر. ناخچیوان‌ین نفوسو یاخلاشیق ۵ مین ایکن، اوردوباد داها کیچیک آنجاق داها بایبندیر (آباد) بیر شهر

اولاراق اؤنه چیخمیشدیر. خانلیغین عسگری گوجونون سینیرلی اولماسی نه‌دنی ایله حیدر قولو خان، پناه‌علی خان کیمی گوجلو خانلارلا اتفاق قورموش و اورتاق عسگری حرکاتلارا قاتیلمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلین سونلارینا دوغرو خانلیق ایچی تخت مجادله‌لری یوغونلاشمیش، عباس‌قولو خان و جعفرقولو خان آراسینداکی اقتدار چاتیشمالاری ناخچیوانی سیاسی استقرارسیزلیغا سوروکله‌میشدیر. (ویکی‌میدا، گیریش تاریخی: ۲۶.۱۰.۲۰۲۵/ یکشنبه)

کلبعلی خان‌ین 1820-1787 ایللری آراسینداکی حؤکمرانلیق دؤنمینده خانلیق گؤره‌جه (نیسبی) استقرارا قووشموش، آنجاق قاجر تهلوکه‌سی‌نین آرتماسی نه‌دنی ایله روسیا ایله یاخین ایلیشکیلر گلیشدیرمه‌یه چالیشیلمیشدیر. آغا محمد شاه‌ین ۱۷۹۵ سفری سیراسیندا کلبعلی خان، گؤزلری اویولاراق تهرانا سورگون ائدیلمیشدیر. بو اولای، خانلیغین عملاً باغیمسیزلیغینی ایتیرمه‌سینه نه‌دن اولموشدور. کلبعلی خان، ۱۸۰۲-ده یئنیدن تاختا چیخاریلمیش و چار-قاجار ساواشلاری‌نین باشلادیغی ۱۸۰۴ ایلیندن اعتباراً بؤلگه‌ده‌کی گوج دنگه‌لری روسیا لهینه دگیشمیشدیر. ۱۸۲۷-ده عباس‌آباد قالاسی‌نین دوشمه‌سی ایله خانلیق تاماماً روس اوردوسونون کونترولونا گیرمیش و ۱۸۲۸-ده امضالانان تورکمنچای آندلاشماسی ایله ناخچیوان رسماً روسیایا بوراخیلمیشدیر.

Qaynaqlar

Alakbarova, A. (2012). Azerbaycan'ın güney bölgesinin (Lenkeran bölgesi) turizm arz olanakları ve halkın turizme bakış açısı [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi].

Aşurbeyli, Sara (1998). Bakü Şeherinin Tarihi Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı

Aşurbeylı, Sara (2006). Azerbaycan Dili ve Tarihi Bakü Şeherinin Tarihi. Bakü: Avrasiya Press Yayıları.

Barmanbay, A. (2022). "Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu ve Gence Hanlığı'nın İşgaline Dair Şiirleri". Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 53, 133-186

Bedirhan, Y. (2022). İhanlılar ve Halefleri Devrinde Tebriz Şehrinin Siyasi, Sosyal, Dini ve Kültürel Yapısı (XIII.-XV. Yüzyıllar), Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, 5(4): 482-505.

Caferoğlu, Ahmet (1940). Azerbaycan. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Çam, A. (2022). "Şahseven Türklerinden Atasözü ve Deyim Örnekleri". Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 53, 229-262.

Əfəndiyeva, A. (2025). Fətəli Xan (1758-1789) Dövründə Quba Xanlığının (1726-1806) Cənubi Qafqazda Hərbi-Diplomatik Mövqeyinə Dair. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12 (3), 270-284.

Əmrahov Mais, Çingizoğlu Ənvər, Həsənov Habil. Qarabağ xanlığı. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2008. – 208 s.

Elçin Teymur oğlu Qarayev. AZƏRBAYCANIN İRƏVAN BÖLGƏSİNİN TARİXİNDƏN (XVII yüzilliyin sonu–XIX yüzilliyin ortalarında). – Bakı: Mütərcim, 2016. – 544 səh.

Fateh, K. A., & Əbdülhəmid, H. S. (1993). Şəki xanlarının müxtəsər tarixi; Şəki xanları və onların nəsilləri (2. nəşr). "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB.

Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 120 səh.

Fuad Əliyev, Urfan Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, "Şərq-Qorb", 2007, 144 səh.
Göktuğ, M. (2022). Kuzey Azerbaycan hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın işgali ve hâkimiyet süreci (1747–1917) [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
Gövher N. Memmedova, "Urmiye Hanlığı", Türkler, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.204-205.
Guliyev, T. (2010). Rusya'nın Azerbaycan siyaseti (1801–1813) (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
Hacinski, İ. B. (1959). Qubalı Fətəli Xanın Həyatı (F. Babayev, Çev.). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
Hajiyev, J. (2016). Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi].
Hajıyev, Javıd. "Azerbaycan Gence Hanlığı: Cevad Han'ın General Sisianov'la Mektuplaşması (Gence Uğrunda Mücadele)". Türk Dünyası Araştırmaları 131, sy. 258 (Haziran 2022): 135-58. https://doi.org/10.55773/tda.1087594.
H. Delili, Azerbaycanın Cenub Hanlıkları, Elm, Bakı 1979.
Hüseyn, F. (2015). XVI-XVIII. Yüzyıllarda İrevan Şehrinin Tarihinden (Osmanlı kaynaklarına binâen) / Hıstory Of The Cıty Of Irevan In Xvı-Xvıı Centurıes (based on the Ottoman sources) (Turkish).
İmanlı, A. A. (2019). Şirvan xanlığı və Azərbaycanın digər bölgələri 1721-1728-ci illərdə. Sumqayıt Dövlət Universiteti – "Elmi Xəbərlər": Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi, 15(4), 46-51.
Kara, F. (2025). Kafkasya'nın Kalbinde Türk Egemenliği: Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının Tarihî Serüveni. İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, 8(14), 1-37.
Kara, F. (2025). Parlayan yıldız Azerbaycan'da Türk hanlıklarının tarihi ve kültürel izleri (1747-1844). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 7(14), 491-520. https://doi.org/10.53718/gttad.1669563
Mahmud İsmayıl, Maya Bağırova İ 78 Şəki xanlığı — B., Azərnəşr. 1997, 76 səh.
MEHMEDOVA, İ., "18.-19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı", Yeni Türkiye, S. 60, 2014, s. 1-34.
Memmedova, İ. (2017). İrevan Hanlığı'nın Nüfusu. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 4(11), 25-57.
M. Vezir, M. (2008). Deyişikliklere cesareti çatan örnek hanımlar. RİQC.
Мустафазадя Тофиг. Губа ханлыьы. Бакы, Елм; 2005, 480 сящ. + 1 хяритя.
Mustafayev, Şöhret. "XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı - İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 31, sy. 91 (Mayıs 2015): 93-130.
Mutallimov, D. (2017). Polıtıcal Relatıonshıp Northern Azerbaıjan Wıth Ottoman In The Perıod Of Khanates. International Journal of Social Inquiry, 8(2), 155-177.
Nusretoğlu, Telman (2012). Rusyanın Azerbaycanda Hâkimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813). İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
Palalı, G. (2021). Azerbaycan hanlıkları (Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan) XVIII–XIX. yüzyıllarda [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
Pekol, F. (2025). Kuruluşundan Dağılışına Kadar Serab Şekâkî Hanlığı (1747-1800). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(68), 89-103. https://doi.org/10.53568/yyusbed.1628057
Quliyev, C. Ş. (2013). Qarabağ xanlığının tarixi Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında. Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar Elmlər Seriyası, (3).
Quliyev Cəmil Şamil oğlu. "Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi". Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018. 150 səh
Quliyeva.G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı): monoqrafiya. Bakı; Nurlan, 2002,-s. 132.
S. Korsun, Voennıy Obzor Peredovogo Teatra, Tbilisi, 1909 (Akt. Guliyev, 2010).
Şimşek, O. (2010). Nahcivan'ın jeopolitik ve jeostratejik önemi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (6), 111–132.

Tofiq Mustafazadə. Qarabağ xanlığı. Bakı - «Sabah» - 2009 Səh.333
Yediyıldız, M. A. (2014). Azerbaycan hanlıkları ve Gülistan–Türkmençay antlaşmaları [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
YILDIRIM, Ahmet, Osmanlı-İran Mücadelesi ve Azerbaycan Hanlıkları, Akademi Yayınları, Ankara 2021.
Yuvalı, A. (2000). İlhanlılar, TDV İslam Ansiklopedisi. C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 102-105.
https://ens.az/az/naxcivan-xanligi (Erişim Tarihi: 26.10.2025/ Pazar)
https://ens.az/az/qarabag-xanligi) (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://ens.az/az/serab-xanligi (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://gadtb.com/xoy-xanligi (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/baku (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/gence (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/hoy (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/maku (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/meraga (Erişim Tarihi: 23.10.2025/Perşembe)
https://islamansiklopedisi.org.tr/nahcivan (Erişim Tarihi: 26.10.2025/ Pazar)
https://islamansiklopedisi.org.tr/sahseven (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/seki#2-mimari (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvan (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/tebriz (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://lib.aliyev-heritage.org/az/14094402.html (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://mod.gov.az/az/pre/35168.html) (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://portal.azertag.az/az/node/22429) (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2017/iyun/548816.htm (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2023/aprel/847780(meqale).pdf) (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://www.azerbaijans.com/content_394_tr.html (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://www.tarixinstitutu.az/maps/60) (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://www.wikimedia.az-az.nina.az/Naxçıvan_xanlığı.html (Erişim Tarihi: 26.10.2025/ Pazar)
https://www.wikipedia.tr-tr.nina.az/Tebriz_Hanlığı.html) (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://bakucity.preslib.az/az/page/jOX3WUqYLB (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://tehsil365.news/az/news/35801 (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)

EFE BALKAN 0009-0008-0061-8800
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ile Dilbilim Bölümü öğrencisi .

E-posta: efebalkan.au@gmail.com

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 18 Mayıs 2025
Yayına Kabul Edildiği Tarih: 27 Haziran 2025
E-yayın Tarihi: 2 Ekim 2025
Çıktı Sayfa Sayısı: 23
Kaynak Sayısı: 68